

tur. Bu suretle siyaseti bir peygamber mesleği olarak gören İslâm düşünürleri, bu görevi üstlenenleri toplumun hem maddî hem de mânevî gelişmesini sağlamakla yükümlü saymışlardır. Yöneticiler, toplumu ahlâk kurallarına ve sosyal düzene (âdet) uygun yaşamaya sevk etmek maksadıyla kanunlar koyarken, aşırılıklardan uzaklık demek olan adâleti daima gözetmelidirler. Bunun için kanunlar ne çok sert ne de çok yumuşak olmayacak şekilde bir denge (itidal) taşınmalıdır (bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ*², "el-İlâhiyyât I", s. 454-455). Böylece adâlet ve itidal, etimolojik bakımdan olduğu gibi kavram olarak da aynileşmiş olmaktadır.

İslâm düşünürlerine göre adâletin yarımdan ilgili olduğu diğer bir kavram da eşitliktir (*müsâvat*^{*}). Hatta İbn Miskeveyh, adâletle eşitliği eş anlamlı sayar (bk. *Tehzîbü'l-aḥlâk* s. 141-142). Fârâbî'nin de belirttiği gibi (bk. *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 22) adâlet, kemal ve fazilet sayılan, bir kısmı kişinin kendisinden başkasını ilgilendirmeyen, bir kısmı da diğer insanlarla münasebetlere yansıyan niteliklerin ikinci grubuna girer. Bu sebeple adâlet, servet ve imkânların paylaşılması, alışveriş gibi iradî muameleler ile zulüm ve haksızlığa konu olabilecek diğer uygulamalarda söz konusudur (bk. İbn Miskeveyh, s. 120). Fârâbî bu bakımdan adâleti ortak menfaatlerin paylaşılmasına ve bu payların korunmasına ilişkin olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır (bk. *Fuṣûlün münteze*^a, s. 77-78). Bu alanlarda eşitliği gözetmek adâletin gereği ise de bu mutlak ve ütöpik bir eşitlik değildir. Zira İbn Miskeveyh'in örneğiyle, "Bir mühendis az düşünüp az iş yapsa da onun bu durumu, yönetimde çalışan ve onun çizdiği projeyi uygulayan işçilerin çok çalışmasına denktir" (*Tehzîbü'l-aḥlâk*, s. 128). İslâm filozofları arasında adâlet kavramını oldukça geniş ve sistematik şekilde ele alan düşünür olarak bilinen İbn Miskeveyh'e göre, toplumsal münasebetlerdeki dengenin (itidal) yahut adâlet ve eşitliğin temininde temel kaynak din (şeriat), temel vasıtalarsa, Aristonun tâbirleriyle "konuşan kanun" demek olan hâkim ve "sessiz kanun" demek olan paradır. Paranın bu özelliği, ticaret gibi hakka konu olan muamelelerde eşitlik ve adâleti sağlama fonksiyonundan ileri gelir. En büyük kanun (en-nâmüsül-ekber), bütün kanunların öncüsü (kudve) Allah'ın kanunu, ikincisi hâkim, üçüncüsü paradır. Toplumun bü-

tün fertleri ve zümreleri arasındaki ilişkilerde denge, dolayısıyla sosyal adâlet (el-adlül-medeni) bu kanunlar sayesinde gerçekleşir (bk. İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 126-127). İbn Miskeveyh'in Aristo'ya nisbet ettiği hâkim ve para ile ilgili fikirler *Nikomahos Ahlâkı*'nın "V. Kitap"ında yaklaşık ifadelerle yer almaktaysa da (bk. Aristoteles, V, 4.7, 5.8-13), burada Allah'ın kanunu ile ilgili herhangi bir ifade geçmemektedir. Ayrıca Aristo, eşitlik ve sosyal adâletin uygulanması bakımından köle-efendi ayırımına giderek köleleri sosyal adâletir tutar (bk. *a.g.e.*, V, 6.6, 11.9). İslâm ahlâkçıları böyle bir ayırımı yaşamamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Eflatun, *Devlet* (trc. Sabahattin Eyüboğlu—M. Ali Cimcoz), İstanbul 1985, IV, 427^b-434^e; Aristoteles [Aristo], *İlmü'l-aḥlâk* (trc. A. Lütfi es-Seyyid), Kahire 1343/1924, II, 2.6-9, 6.5; III, 7.1; V, 1.1-3, 3.1-3, 4.7, 5.8-13, 6.4-6, 11.9; İbn Mâce, "Züh'd", 15; Tirmizî, "İlim", 19; Ebû Bekir er-Râzî, *eṭ-Ṭıbbü'r-rûhânî* (Mâcid Fahrî, *el-Fikrül-aḥlâkî el-`Arabî* içinde), Beyrut 1978, II, 47, 62; Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, Kahire, ts. (Matbaatü'n-Nil), s. 10, 20, 22, 54, 87-88, 102; a.m.f., *Tahşîlü's-sa`ade*, Haydarâbâd 1345, s. 32, 44-45; a.m.f., *et-Tenbîh`alâ sebîlî's-sa`ade*, Haydarâbâd 1346, s. 9-14; a.m.f., *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Haydarâbâd 1346, s. 29, 33; a.m.f., *Fuṣûlün münteze*^a (Mâcid Fahrî, *el-Fikrül-aḥlâkî el-`Arabî* içinde), Beyrut 1978, II, 71-80; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-aḥlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 18, 32-33, 37, 88-89, 112, 120, 126-128, 137, 141-142; İbn Sînâ, *İlmü'l-aḥlâk* (*Meccma`u'r-resâ'il* içinde), Kahire 1326, s. 152-156; a.m.f., *eş-Şifâ*¹: *el-İlâhiyyât* (nşr. İbrâhim Medkûr), Kahire 1343, s. 441-442, 453-456; a.m.f., *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 303-304; İbn Hazm, *Risâletü'l-aḥlâk*, Kahire 1968, s. 53-55; Gazzâlî, *Mizânü'l-`amel*, Kahire 1328, s. 91, 165-166, 241; a.m.f., *İhya*², Beyrut 1402-1403/1982-83, III, 52-55; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, Bulak 1248, I, 61-63; Mohammed Arkoun, *L'Hu manisme Arabe au IVe/Xe Siècle*, Paris 1982, s. 292-298.

MUSTAFA ÇAĞRICI

□ FIKIH. Fıkıh kitaplarının şahitlik bahsinde ahlâkî mefhum ve muhtevası ile ele alınan adâlet kazâ, imâret, velâyet, miras gibi bahislerde daha geniş bir mânada kullanılmıştır. Bir âyette geçen "... iki adâlet sahibi kimseyi şahit tutun" (et-Talâk 65/2) ifadesinde ve Buhârî'nin Enes'ten naklettiği, "Âdil olunca kölenin şahitliği câizdir" (Buhârî, "Şehâdât", 13) ictihadında zikredilen adâlet, ahlâkî adâlettir. "Allah size adâleti, ih-sânı ... emrediyor" (en-Nahl 16/90) âyetinde söz konusu edilen adâlet, geniş anlamlı adâlettir. Adâleti teşvik eden ve âdil kişileri öven, "Hükmünde, ailesine

karşı ve velâyeti altında olanlar hakkında âdil davrananlar, kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedirler" (Müslim, "İmâre", 18) meâlindeki hadiste yer alan adâlet, yine geniş mânalı olup ahlâkî, hukukî ve içtimaî adâleti ihtiva etmektedir.

Adâlet teriminin Kur'an ve hadislerdeki kullanımından hareketle bazı tarifleri yapılmıştır. Meselâ Râgıb el-İsfahânî'nin, *ihsan* mefhumu ile mukayeseyi de ihtiva eden tarifi bunların en geniş kapsamlı olanıdır: "Adâlet, borcunu Adâlet teriminin Kur'an ve hadislerdeki kullanımından hareketle bazı tarifleri yapılmıştır. Meselâ Râgıb el-İsfahânî'nin, *ihsan* mefhumu ile mukayeseyi de ihtiva eden tarifi bunların en geniş kapsamlı olanıdır: "Adâlet, borcunu yerine getirmek ve hakkını almaktır. İhsan ise borcundan daha fazlasını vermek, alacağından daha azına razı olmaktır" (*el-Müfredât*, "hüs'n" md.).

Kazâda, idarede ve beşerî münasebetlerde adâlet insanlığın ve İslâm'ın hedefi olmakla beraber, belli bir uygulama ve davranışın her zaman ve her yerde adâleti temin edip etmediği hususu önemli bir problem teşkil etmektedir. İslâm düşünürlerine göre burada iki kategori vardır. Birincisi akla dayanır ve devamlıdır; bu kategoriye giren davranışlar daima âdil ve güzeldir. Söz gelişi iyiliğe iyilikle karşılık vermek, zarar vermeyene zarar vermemek gibi. İkincisi kanun ve kaideye dayanır, dolayısıyla izâfîdir ve zaman içinde değişebilir. Bu tür adâlet, bazan mukabele yoluyla ve mecazen "kötülük, tecavüz" gibi kelimelerle de ifade edilir. Meselâ kötülüğe kötülükle mukabele etmek, tecavüzü aynı ölçüde tecavüz ile karşılamak gibi. Ayrıca kısas, diyet, tazminat, misilleme de bu kategoriye giren örneklerdir (bk. *el-Müfredât*, "adl" md.).

Adâlet genellikle, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade eder. Bu denge bazı hallerde eşitlikle gerçekleşir; ancak adâlet eşitlik değil, dengedir. Diyet ve tazminat yoluyla adâletin sağlanmasında denge esastır. "Çocuklarınıza verdiklerinizde âdil davranın..." hadisinde (Buhârî, "Hibe", 12) kastedilen adâlet, eşit tutmakla gerçekleşmektedir. Malın Allah'a ait olması, insanların ve özellikle müminlerin kardeş olmaları, şahsî servetlerde fakir ve mahrumların haklarının bulunması, Allah'ın ihsanı emretmesi gibi prensiplere dayanan ve insanın toplum içindeki iktisadî ve sosyal durumuna bakılmaksızın herkese insanca yaşama, temel ihtiyaçlarını temin etme imkânı veren sosyal adâlet anlayışında ise ölçü eşitlik değil, dengedir.

Kazâda adâletle hüküm, "hak ile hüküm" şeklinde de ifade edilmiş ve dava konusunu açık ve kesin, yahut galip zan derecesinde hükme bağlayan nasların (âyet ve hadisler) bulunması halinde, bunlarla hüküm, adâletle hüküm olarak telakkî edilmiştir. Bu anlayış da adâletle hükmetmeyi emreden âyetler (bk. en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/42; Sâd 38/26) ile Allah'ın kitabıyla hükmetmeyenleri yerine göre fâsık, zâlim ve kâfir diye vasıflandırarak kınayan âyetlerin (bk. el-Mâide 5/44 vd.) birlikte mütalâasından çıkmaktadır. Dava konusu ile doğrudan ilgili nasların bulunmaması halinde, hâkim müctehid ise ihtidâ ile, müctehid değil ise müctehidlerin reyî ile hükmedecek ve böylece adâlet ile hüküm zan ve kanaat derecesinde gerçekleşmiş olacaktır.

Şahitliğin kabul edilmesi hususunda şart koşulan ahlâkî adâlet için de çeşitli tarifler verilmiştir. Bunlardan birine göre büyük günahlardan (*kebüre**) kaçınan, farz olan vazifeleri yerine getiren, davranışlarının iyisi kötüsünden daha çok olan kimse adâlet vasfını (adl) taşımaktadır. Ancak şahitte bulunması şart olan bu adâletin vasfı üzerinde durulmuş, bazı yönleri tartışma konusu olmuştur. Kısas ve had davalarında, şahidin "âdil olarak bilinmesi ve bunun akisinin sabit olmaması" mânâsında zâhir adâletle iktifa edilmez; hâkimin soruşturma (*tezkiye**) yoluyla şahidin âdil olduğunu tesbit etmesi gerekir. Karşı tarafın şahidi itham etmesi halinde de zâhir adâletle yetinilemez. Bu iki durum dışında, Ebû Hanîfe'ye göre, şahidin zâhirde adâlet vasfını taşıması, âdil olarak tanınması için yeterlidir. Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise her halde tezkiye yoluyla adâletin tesbiti gereklidir. Bu görüş farkının, adı geçen müctehidlerin yaşadıkları zaman farkından kaynaklandığı, önce İslâm toplumunda iyi ahlâk hâkim iken sonra ahlâkî değerlerin zayıfladığı ve bundan sonraki müctehidlerin tezkiyeyi şart koştukları bilinen tarihî bir gerçektir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Şehâdât", 13, "Hibe", 12; Müslim, "İmâre", 18; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "adl", "hüsün" md.leri; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, Kahire, ts. (el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-kübrâ), II, 423 vd.; Kâsânî, *Bedâ'î'ü's-şanâ'î'*, Kahire 1327-28/1910, VI, 270; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "adl" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "adl" md.; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kâdir*, Bulak 1315-18, VII, 251-498; Tehânevî, *Keşşâf*, "adl" md.

□ HADİS. Bir hadis terimi olarak adâlet, rivayetlerinin kabul edilebilmesi için râvide bulunması gereken müslüman ve âkil bâliğ olma gibi şartlar yanında, onu küçük düşüren bütün davranışlardan uzak olmasını sağlayan mânevî ve ahlâkî özelliklerini de içine alır. Bu anlamdaki adâlet, çoğunlukla, râvide aranan zihnî özellikleri ifade eden *zabt** terimi ile birlikte kullanılır.

Bir râvide adâlet vasfının bulunması gerektiği, Bakara (2/282) ve Hucurât (49/6) sûrelerindeki i TÜRKİYE DİYANET VAKFI (Ok. Süyütü, I, 300-303). Hadis rivayeti gibi son derece titizlik, dikkat ve bilhassa dürüstlük isteyen bir konuda adâlet vasfının aranması aklî ve mantıkî bakımdan da bir mecburiyettir. Buna göre râvilerde bu vasıf daha sahâbe devrinden beri aranmış olmalıdır. Ancak sahâbilerin adâleti Kur'an ve hadislerle sabit olduğu için, sadece bunlara mahsus olmak üzere, daha çok zabt sıfatı üzerinde durulmuştur. Genel olarak, Hz. Ali ile Muâviye arasında meydana gelen savaşlardan sonra hadis rivayetinde özellikle adâlet vasfının arandığı görülmektedir. Bir râvinin âdil olarak nitelendirilebilmesi için aşağıdaki şartların bulunması gerekir:

1. Müslüman olmak. Hadis İslâm dininin ana kaynaklarından biri olduğu için bu ilimle uğraşan kimsenin müslüman olması şarttır. Kâfirin hadis öğrenmesi câiz ise de rivayeti ancak müslüman olduktan sonra kabul edilebilir.

2. Akıl. Bu vasıfla, râvinin söyleneni anlayıp doğru cevap verebilme kabiliyeti (temyiz) kastedilir. Buna göre temyiz çağından küçük çocukların (genel olarak beş yaşından küçük olanların) ve delilerin hadis öğrenmeleri ve hadis rivayet etmeleri kabul edilemez. Hadis öğrenmek için temyiz kabiliyeti yeterli ise de hadis rivayetinde bunun yanında bulûğ şartı da aranır. Ancak mûmeyyiz çocuğun, sırf nakle dayanan rivayetleri nazarı itibara alınmamakla birlikte, müşahede ile ilgili rivayetlerinin kabul edilebileceği söylenmiştir.

3. Mükellef olmak. Râvinin, rivayetin önemini ve yaptığı işin sorumluluğunu anlayabilmesi için âkil bâliğ olması veya on beş yaşını doldurmuş bulunması gerekir.

4. Takvâ. Takvâ burada râvinin büyük günahlardan kaçınması, küçük günahlarda ısrar etmemesi mânâsındadır.

Buna göre, ister hadis konusunda ister hayatın başka alanlarında olsun, yalan söyleyen ve *fısk** içinde bulunan kimsenin rivayetleri kabul edilemez. Özellikle Hz. Peygamber hakkında yalan söyleyen kimsenin, daha sonra tövbe etse bile, rivayeti bir daha muteber sayılmaz. Aynı şekilde bid'atçının rivayeti de ancak bazı şartlarla kabul edilebilir.

5. Mürüvvet (mürüet). Râvinin şahsiyet sahibi olması, kişiliğini zedeleyen iş ve **İSLAM ANSİKLOPEDİSİ 1. CİLT 1** demektir. Bu vasfın sınırları, İslâm'ın genel ilkelerine uygun örfelere bağlı olarak cemiyetlere göre değişir.

Bu şartları taşıyan hür ve köle, kadın ve erkek her râvi âdil (veya adl) sayılır. Hadis usulünde bir râvinin belirtilen şartları taşıdığı bilinmesi (adâlet-i zâhire) yeterli sayılmış, onun bu nitelikleri gerçekten taşıyıp taşımadığının (adâlet-i bâtine) tesbit edilmesi imkânsız görülmüştür.

Bir râvinin adâleti ya yetkili bir kimsenin ifadesiyle (sarâhâten) veya bazı durumların onun âdil olduğunu ortaya koymasıyla (hükmen) bilinir. Hadis âlimlerinin çoğunluğuna göre, bir râvinin âdil olduğunu söyleyen veya buna hükmeden kimsenin (muaddil), bu işin ehli, dikkatli ve araştırmacı olması halinde, erkek veya kadın, hür veya köle olduğuna bakılmaksızın râvi hakkındaki hüküm ve şahadeti muteber sayılır. Ancak Medine âlimlerinin çoğu köle ve kadının ta'dil* ini kabul etmemişlerdir. Bu konuda oldukça müsamahakâr düşünenler de vardır. Bunlara göre ilim (hadis) öğrenimi ile tanınan herkesin, aksi vârit olmadıkça adâletine hükmetmek gerekir. Muhaddislerin ittifakla kabul ettikleri görüşe göre ise râvinin adâlet sahibi olarak şöhret kazanmış olması, onun âdil sayılması için yeterli bir gerekçe olduğundan, artık hakkında ayrıca bir araştırma yapmaya gerek yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *Câmi'ü'l-uşûl* (nşr. Abdülmecîd Selim—Muhammed Hâmid el-Fakkî), Beyrut 1400/1980, I, 36; Sehâvî, *Fethu'l-muğîş*, Kahire 1388/1968, I, 271; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatifî), Kahire 1379/1959, I, 300-303; Ali el-Kârî, *Muştalâhâtü ehli'l-üçer*, İstanbul 1327, s. 51, 120; Nüreddin İtr, *Menhecû'n-nağd ft' ulâmi'l-hadîs*, Dimaşk 1399/1979, s. 79; Talât Koçyigit, *Hadis İstihlakları*, Ankara 1980, s. 17.

